

УДК 94(497.2):325.8“11/12”

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ САМОСТВЕРДЖЕННЯ БОЛГАР НАПРИКІНЦІ XII–НА ПОЧАТКУ XIII ст.: ІСТОРИЧНА ІНЕРЦІЯ ТА СВІТОГЛЯДНО-МЕНТАЛЬНІ ЧИННИКИ

Ігор ШПИК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра історії Центральної та Східної Європи
e-mail: i-shpyk@ukr.net*

У статті зроблено спробу заглибитись у потаємні закутки самосвідомості болгарських еліт кінця XII–початку XIII ст., тобто тих найдіяльніших людей, котрі прагнули відновлення власної держави, знайшли у собі сили розпочати вільну боротьбу та, врешті-решт, досягли успіху. Під кутом зору складної і подеколи суперечливої взаємодії, з одного боку, тривких основ історичного буття, а з другого – доленосних зовнішніх та внутрішніх викликів, розкрито роль історичних обставин та світоглядно-ментальних чинників в утвердженні культурно-цивілізаційної ідентичності болгарської спільноти на зламі XII–XIII ст.

Ключові слова: Друга Болгарська держава, ідеологія, світогляд, етнічна ментальність, культурно-цивілізаційна ідентичність.

Наприкінці XII–на початку XIII ст. болгарська спільнота пережила один із найважливіших періодів своєї історії, коли з новою силою оприявила й успішно реалізувала свої державотворчі устремління, усвідомлюючи необхідність реконструкції власної державно-політичної та культурно-цивілізаційної ідентичності. У наступні століття ці процеси набули настільки інтенсивного розвитку, що наслідки його вийшли за межі Болгарії, поширившись на значну частину Балкан і навіть Східної Європи. Саме тому початковий етап становлення Другої Болгарської держави завжди привертав особливу увагу дослідників. Та й сьогодні інтерес до цієї тематики не згасає. Дедалі частіше з'являються праці, в яких події, явища та процеси болгарської історії зламу XII–XIII ст. розглядаються під кутом зору історико-антропологічного підходу, а також в широкому геополітичному та культурно-цивілізаційному контекстах, на перетині різноманітних духовних впливів тощо¹.

Пропонована розвідка має на меті продовжити дослідження болгарського середньовіччя в руслі сучасних методологічних підходів та напрацювань, а саме розглянути формування культурно-цивілізаційної ідентичності болгарської спільноти у складному зв'язку насамперед з суспільно-політичними обставинами, індивідуальними й

---

¹ Найновіший детальний аналіз історіографії вказаної проблеми див.: Добычина А.С. Восстановление средневекового Болгарского государства (1185–1204) в современной болгарской историографии // Дриновский сборник. Т. 6. Харків–Софія, 2013. С. 238–252; Добычина А. С. Становление Второго Болгарского царства (1185–1204): власть и ее легитимация. Дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2016. С. 18–127.

колективними структурами свідомісного плану. Автор, звичайно, не претендує на всебічне і вичерпне розкриття цієї багатоаспектної проблеми, а лише пунктиром окреслює її контури.

Втрату своєї державності та тривале візантійське панування (XI–XII ст.) болгари переживали вкрай болісно. Вони повсякчас відчували потужний тиск імперської влади, яка пригнічувала їх етнокультурну самосвідомість, нищила глибоко вкорінені суспільно-політичні та духовно-культурні традиції і, що найважливіше, не давала їм змоги творчо реалізувати себе як індивідуально, так і колективно. Зрештою, це поставило під загрозу окремішність, самодостатність, а відтак, і повноцінне існування болгарського народу. За таких складних обставин спрацьовував природний інстинкт самозбереження, що проявлялося не тільки в антивізантійських збройних виступах, а й загалом у стійкості супроти імперської дискримінаційної та асиміляційної політики*. Ключовим фактором боротьби болгар за власну ідентичність була інерція духовного розвитку, адже ще наприкінці IX–на початку X ст., використавши візантійські цивілізаційні надбання, вони заклали міцну релігійно-культурну основу, яка упродовж наступного століття етнічно та політично консолідувала їх². Навіть після втрати державності, болгарська спільнота демонструвала гідну подиву стійкість, витримуючи потужні виклики більш ніж півтора столітнього періоду візантійського панування.

В умовах іноземного поневолення значна частина болгарської аристократії не тільки зберегла свою етнічну самосвідомість, а й подеколи зміцнила своє суспільне становище³. Її надійною опорою стало патріотично свідоме духівництво – головний носій і хранитель культурної спадщини свого народу. Тісна співпраця між ними склалася з часу прийняття Болгарією християнства і водночас – візантійської моделі симфонічного поєднання держави і церкви, яка в основному продовжувала виконувати свої функції навіть тоді, коли вже не існувало ні Болгарської держави, ні самостійної церкви.

В останній чверті XII ст. болгарська еліта надалі головним своїм ворогом вважала Візантію, але при цьому постійно зверталася до її культурної скарбниці для легітимізації й ідеологічного обґрунтування своїх дій. Найяскравіше це проявилось у ході повстання 1185–1187 рр. під проводом Петира й Асена. Щоб мобілізувати своїх співвітчизників, вони використали образ святого мученика Дмитрія, який після взяття і розорення у серпні 1185 р. сицилійськими норманами Солуня потрапив до Тирново. Болгари, як і візантійці, вірили в особливе символічне значення та велику божественну силу мироточивої ікони св. Дмитрія. Цей факт переконливо свідчить про те, що болгари у багатьох відношеннях перебували у системі координат візантійського образно-чуттєвого мислення, яке становило один із визначальних чинників їх духовного життя.

Визволення Болгарії з-під візантійського гніту, у результаті повстання 1185–1187 рр., ще більше посилює означені тенденції. У політико-ідеологічній сфері новоутвореної Болгарської держави монополні позиції зайняв візантизм, який дедалі яскравіше демонстрував свій мотиваційний та творчий потенціал. Його різноманітні прояви

* В період візантійського панування навіть болгарські богомили зайняли антивізантійську позицію та почали прославляти Перше Болгарське царство (див.: Ангелов Д. Богомилство в Болгарии. Москва, 1954. С.108–111).

² Див.: Ангелов Д. Възникване и утвърждаване на българската народност // Исторически преглед. Год. 27. Кн. 2. София, 1971. С. 51–53.

³ Чорний В. Історія Болгарії. Львів, 2007. С.77.

констатували свого часу ще візантійські історики. Так, Нікіта Хоніат (1155(?)–1213) вказував на наслідування болгарами церемонії інтронізації візантійських імператорів у 1185 р.: “Один із братів, Петир, поклав на свою голову золоту корону, а на свої ноги надягнув червоні сандалі”⁴. Георгій Акрополіт (1217–1282), описуючи візантійсько-болгарське воєнне зіткнення 1190 р., наголосив на шанобливому, благоговійному ставленні болгар до візантійських реліквій, які символізували та підтверджували божественне походження світської влади: “Болгари надзвичайно гордилися тим, що відбили у римлян таку багату здобич, серед якої були й дорогоцінні імператорські приналежності. І дійсно, їм дісталися царські піраміди*, посуд вельмож, багато грошей і сам царський хрест, який вони витягли з ріки, куди його кинув один із священників. Цей хрест був зроблений із золота, всередині містив оброблене у формі хреста святе дерево, на якому був розп'ятий Христос Господь; мав чимало отворів, в яких зберігалися мощі прославлених мучеників, молоко Богоматері, часточка її пояса і багато іншого, що належить до святинь”⁵.

Використання болгарами візантійських засобів легітимізації влади було цілком закономірним, оскільки на той час вони не знали й, очевидно, не хотіли знати інших. Як стверджує Г. Ніколов, наприкінці XII–упродовж XIII ст. відновлене Болгарське царство запозичило у Візантії чимало елементів державної структури і політичної традиції часів пізніх Комнінів: адміністративний устрій, титули і двірцевий церемоніал, військову організацію, податкову й судову системи та ін.⁶

Політичне мислення обох болгарських лідерів – братів Петира й Асена – було наскрізь пройняте візантійською імперською ідеологією. З огляду на це, І. Божілов намагався окреслити характер антивізантійської збройної боротьби 1185–1187 рр. На його думку, виступ Петира й Асена не варто називати повстанням – це радше відокремлення, державний переворот чи навіть узурпація влади⁷. І справді, за розповіддю Нікіти Хоніата, 1185 р. Петир й Асен прибули до візантійського військового табору в Кіпселі**, де зустрілися з імператором Ісааком II Ангелом, якого просили прийняти їх до війська, а також надати їм земельне володіння в Старій Планіні. Тільки отримавши категоричну відмову на свої прохання, брати почали погрожувати Ісааку II Ангелу бунтом та відокремленням болгарських земель від Візантійської імперії. У цьому контексті виникають два взаємопов'язаних запитання: чи відбулося б відновлення болгарської державності у випадку задоволення імператором прохання цих знатних болгар? І чому Ісаак II Ангел так категорично відмовив їм? Пошук відповідей на них змушує нас, знову ж таки, вникнути у тогочасне політично-стратегічне мислення, що було спільним для візантійців, болгар, сербів та інших народів, які тривалий час проживали під владою Візантійської імперії.

Усі попередні бунти і повстання проти імперської влади, а також реагування останньої на них відбувалися майже за однаковим сценарієм, тому зверхня й самовпевнена поведінка представників місцевої знаті для Ісаака II Ангела та його оточення була цілком зрозумілою та передбачуваною. І, що найголовніше, візантійські власті

⁴ *Никита Хоніат*. *История* // Гръцки извори за българската история. Т. 11. София, 1983. С.27.

* Шапки у вигляді піраміди, які носили можновладці.

⁵ *Георги Акрополит*. *История* // Гръцки извори за българската история. Т. 8. София, 1972. С. 153–154.

⁶ *Николов Г.* Въртешнополитическото развитие на възобновеното Българско царство (края на XII–края на XIII в.): фактори и проблеми // *Зборник радова Византолошког института*. Т. 36. Београд, 2009. С. 168.

⁷ *Божілов И.* Седем етюда по Средновековна история. София, 1995. С.137, 140–141.

** Сучасне місто Іпсала, розташоване в одноіменній провінції Туреччини.

добре усвідомлювали небезпеку її наслідків, найменші прояви яких підривали авторитет імператора і могли призвести до відокремлення неспокійних окраїн.

Разом з тим, невдоволення в середовищі болгарської знаті свідчило про посилення відцентрових тенденцій, зумовлених різкою зміною геополітичної ситуації в регіоні. Врешті-решт, нові реалії неминуче повинні були істотно вплинути на взаємовідносини “центру” та “периферії”, що й сталося у 80-х роках XII ст.

Візантійська політична стратегія і тактика значною мірою вплинули на дії болгарської правлячої верхівки, спрямовані на запобігання перед усіма, хто мав неприязні стосунки з їх головним ворогом (Візантією) і міг допомогти у війні проти нього. Першим кроком у реалізації цього зовнішньополітичного курсу стало налагодження у 1185–1186 рр. тісних відносин з могутніми сербськими правителями – великим жупаном Стефаном Неманею та його братами Страцимиром і Мирославом⁸. Через кілька років, у 1189 р., союзники уже спільно “від щирого серця віддавали почесні, робили люб’язні послуги” імператору Священної Римської імперії Фрідріху Барбароссі, добровільно обіцяючи йому допомогу у війні проти “будь-якого племені, насамперед проти константинопольського імператора”⁹. Навіть більше, Петир й Асен не приховували своєї корисливості. В “Історії хрестоносців” міститься розповідь про те, що болгарські правителі просили Фрідріха Барбароссу власноручно покласти на голову старшого з братів “діадему грецького царства”¹⁰. Цей факт відображає стереотипи самоусвідомлення тогочасної болгарської еліти – вона зуміла розширити свою владу, домігшись, зрештою, повного унезалежнення та започаткувавши процес відродження втраченої державності, але не змогла подолати інерцію свого світогляду. Можновладні болгари й надалі звиряли свої дії з Візантією, оцінюючи все, що з ними відбувалося, крізь призму візантійського досвіду. Тож не дивно, що, маючи власну державу, вони ще тривалий час спрямовували величезні зусилля на її легітимізацію, ніби хотіли відігнати від себе думки про заколотництво, з чим, очевидно, все ж співвідносили свої дії у 1185–1186 рр. Принаймні, візантійці не давали їм забути про це*.

На думку І.Божілова, наприкінці 80-х–у 90-х роках XII ст. Болгарія була уже повноцінною, цілком суверенною державою й не мала потреби домагатись свого визнання на міжнародній арені, а її зовнішньополітична активність зумовлювалася лише прагненням заручитися підтримкою могутніх союзників у боротьбі проти Візантійської імперії¹¹. З точки зору тогочасних болгарських державно-політичних реалій, вчений, без сумніву, має рацію. Однак джерельні відомості відкривають нам й іншу – антропологічну – перспективу, яку також не можна недооцінювати, позаяк будь-яка політична діяльність завжди позначена широким розмаїттям прагматичних ідей, суб’єктивних мотивацій, стереотипів, уявлень, бажань, фобій тощо.

Особливо велику роль відігравала етнічна ментальність, чимало структур якої здатні доволі швидко трансформуватися, розширюватися або, навпаки, звужуватися і, що важливо, тією чи іншою мірою поєднуватися з чужорідним духом та світоглядом.

⁸ История на кръстоносците // Латински извори за българската история. Т.3. София, 1965.С.227.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. С.242.

* Це підтверджує лексика, яку використовував Нікіта Хоніат, описуючи боротьбу болгар проти Візантійської імперії у другій половині 80-х років XII ст. (Див.: *Божілов І.* Седем етюда по Средновековна история. С.140–141).

¹¹ *Божілов І.* Седем етюда по Средновековна история. С.164–165.

Саме вплив чужої життєвої снаги був одним із найважливіших джерел посилення болгарської державно-політичної спроможності.

Йдеться, передусім, про вливання в болгарську спільноту іноетнічних елементів – волохів (влахів), печенігів, куманів, які в часи візантійського панування підтримали та зміцнили її сили, заохочуючи до боротьби. На думку Г. Літаврїна, уже під час повстання Петира Деляна 1040 р. болгари зверталися за допомогою до печенігів і навіть налагоджували з ними союзницькі відносини, які не відзначались надійністю¹². Крім того, проаналізувавши повідомлення Кекавмена, дослідник висловив припущення про участь в антивізантійських виступах Петира Деляна та Георгія Войтеха (1072) волохів – напівкочового балканського населення¹³. У 1066 р. волохи разом з болгарами збунтувалися також проти імперської влади у Фессалії¹⁴. А 1095 р. вони, за свідченнями Анни Комнін, показали прохід через Балканський гірський хребет куманському війську, що прямувало на допомогу візантійському заколотнику Псевдо-Діогену¹⁵. І. Князькін зауважив, що до куман приязно ставилися не тільки волохи, а й, очевидно, болгари, які вважали їх своїми союзниками у боротьбі проти Візантії¹⁶.

Якщо в XI ст. відносини болгар з переліченими народами були ситуативними, то вже в XII ст. вони набули стратегічного характеру і підтримувалися на рівні довготривалої традиції. Войовничі степовики почували себе дедалі впевненіше на дунайському кордоні Візантійської імперії, здійснюючи регулярні грабіжницькі напади на багаті міста¹⁷. І що найголовніше: освоївшись у Придунав'ї, вони поступово розширили свої кочовища углиб Балканського півострова¹⁸.

Попри те, що переселення кочових народів на болгарські землі, особливо в їх північно-східну частину, оцінюються дослідниками по-різному (від явного перебільшення до істотного применшення масштабів та значення цього явища), загалом його вагома роль не заперечується, позаяк джерельні матеріали однозначно вказують на кардинальну зміну етнічного складу населення Болгарії в XI–XII ст.* Тож цілком очевидно, що для болгар це був потужний виклик, з яким вони успішно справилися, навчившись мирно співіснувати з чужинцями і навіть налагоджувати з ними тісні су-

¹² Літаврїн Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. Москва, 1960. С.399, 410–411, 421.

¹³ Літаврїн Г.Г. Народы Балканского полуострова в составе Византийской империи в XI–XII вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. Москва, 1981. С. 175.

¹⁴ Літаврїн Г. Восстание болгар и влахов в Фессалии в 1066 г. // Византийский Временник. Т. 11 (36). Москва, 1956. С. 123–134.

¹⁵ Комнина Ана. Алексиада // Гръцки извори за българската история. Т. 8. София, 1972. С.105.

¹⁶ Князькин И.О. Половцы в Нижнем Подунавье // Вопросы истории (Москва). 2000. № 3. С.125.

¹⁷ Див.: Пилипчук Я.В. Поліоркетика у кипчаків (XI–XIII ст.) // Український історичний збірник (Київ). № 16. 2013. С.32–33.

¹⁸ Владимиров Г. В. Материальные следы куманов в болгарских землях (конец XI–середины XIII в.): проблемы изучения // Поволжская археология. 2014. №3 (9). С.242–255.

* Візантійські історики XI–першої половини XII ст. Михаїл Аталіат й Анна Комнін інколи називають різноетнічне населення візантійських провінцій (особливо прикордонної феми Парістріон), що було інтегроване в суспільно-політичне, економічне та релігійно-культурне життя Імперії, “міксоварварами” (μῆσοβάρβαροι). Судячи з контексту, в якому цей термін вживається, перекласти його можна як „напівварвари”, тобто люди, які мали варварське походження, спілкувались своєю рідною мовою, хоча могли володіти й грецькою (Аталіат Михаїл. История // Гръцки извори за българската история. Т. 6. София, 1965. С.183; Комнина Ана Алексиада. С. 105, 112, 117). Крім того, це було змішане населення, яке складалося зі слов'ян, печенігів, куманів. Вони спільно проживали на одній території, причому не тільки у селах, а й у містах. Аналіз історіографічних та джерельних аспектів вживання терміна “міксоварвари” див.: Тькова-Займова В. Долни Дунав – гранична зона на візантійския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X–XII в. София, 1976. С. 126–131; Коледаров П. Политическа география на средновековната българска държава. Втора част (1186–1396). София, 1989. С.16.

спільні відносини. На думку П. Коледарова, в XI–XII ст. прибульці з далеких північно-східних земель вливались в основну масу болгарського населення в Мізії й Добруджі, де, врешті, й оболгарились¹⁹.

Внаслідок численних війн проти Візантії у X–на початку XI ст. та згодом різних проявів асиміляційної політики імперської влади (особливо примусових переселень), Болгарія в етнодемографічному відношенні надзвичайно виснажилась, майже цілком втративши здатність боротися з загарбниками²⁰. Щоб вижити за вкрай складних обставин, болгарський етносоціальний організм гостро потребував притоку нової крові, тому став максимально сприйнятливим для чужих етнічних груп – кочівників чи напівкочівників, які перебували на значно нижчому рівні розвитку і яких приваблювали високі цивілізаційні досягнення болгар. Степові народи, які мали значно слабше світоглядне підґрунтя, з часом втрачали свою ідентичність й асимілювались²¹. При цьому вказані процеси не могли не вплинути на самих болгар. Найбільші зміни відбулися на рівні їх ментальних структур – визначальної основи характеру й мотивації суспільної діяльності як окремої особи, так і соціальних груп та й цілих спільнот.

У непоодиноких випадках впливи тюрків-кочівників збігалися з глибоко закоріненими архетипами свідомості болгар, успадкованими від своїх тюркомовних предків, які також вели кочовий спосіб життя*. Збережені тюрксько-болгарські елементи духовно-культурного життя ще більше посилювались й утверджувались. З цього приводу мовознавець В. Шаур висловив припущення, що прихід на Балкани у X–XII ст. тюркських кочових племен сприяв функціонуванню протоболгаризмів в тогочасній слов'янсько-болгарській мові та розвитку її фонологічної системи²². До того ж, вона збагатилася численними печенізькими та куманськими словами, запозичення яких супроводжувалося істотними етнокультурними та свідомісними зрушеннями²³.

Вкотре Великий степ – один із найпотужніших “мовних провідників” – вніс свої корективи в розвиток основоположних історичних процесів на теренах Болгарії і цілого регіону. Змінилося небагато поколінь, і в середовищі болгарської аристократії чільне місце зайняли люди з іменами волоського, печенізького та куманського походження. Це стало вагомим чинником у болгарських державотворчих і суспільно-політичних процесах кінця XII–XIII ст., на чому неодноразово наголошували представники різних поколінь істориків-болгаристів. Ключовим у цьому контексті епітання про етнічну належність братів Петира й Асена – засновників Другої Болгарської держави і, відповідно, правлячої династії (Асенів / болг. Асеновци), яке досі залишається відкритим. Чимало дослідників не погоджується з твердженням болгарської національної історіографії про суто болгарське походження Петира й Асена:

¹⁹ Коледаров П. Политическа география на средновековната българска държава. Втора част (1186–1396). С. 16.

²⁰ Чорний В. Історія Болгарії. С. 78.

²¹ Драгов И. Печенегите [Електронний ресурс]. С. 405. – Режим доступу: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Ivan%20Dragov%20_Pechenezi.pdf

* Цікаво, що в часи Першої держави болгарі усвідомлювали свою спорідненість з кочовими племенами – печенігами і на цій основі навіть намагалися налагоджувати з ними союзницькі відносини. Зокрема, таку політику проводив цар Симеон (893–927) (Божилков И. България и печенезите (896–1018 г.) // Исторически преглед. Год. 29. Кн. 2. София, 1973. С. 61).

²² Шаур В. О взаимосвязи восточноболгарских рефлексов ъ с протоболгарским суперстратом // Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1974–1975. Vol. 23–24. P. 157.

²³ Див.: Младенов С. Печенези и узи-кумани в българската история // Българска историческа библиотека. Год. 4. Т. 1. София, 1931. С. 121–125, 130–131.

** Вислів належить Арнольду Дж. Тойнбі (Тойнбі А.-Дж. Дослідження історії. Т. 1. Київ, 1995. С. 191–192).

одні вважають їх волохами, другі – куманами, кумано-болгарам або ж напівкуманами-напівволохами²⁴. Не заглиблюючись в цю дискусію, яка від самого початку була і частково досі залишається заполітизованою, відзначимо лише, що сучасні мовознавці констатують факт формування в лексичній системі болгарської мови XII–XIII ст. окремого пласту тюркських запозичень і не заперечують імовірності походження Асенів від старих куманських родів²⁵.

У болгарському суспільстві кінця XII ст. акультурований кочовий люд став тією іскрою, яка знову розпалила полум'я нестримної внутрішньої сили*. Це та сама життєва енергія, що заклала основи Першої Болгарської держави, понад чотири віки забезпечувала успішне протистояння могутній Візантійській імперії та, врешті, утворила Другу Болгарську державу.

Окремі цінності й норми поведінки прибульців-кочівників легко проникали в традиційний болгарський етос, позаяк не суперечили йому, не призводили до внутрішнього конфлікту, а регенерували втрачені чи посилювали пригнічені складові, від яких чи не найбільше залежала здатність протистояти зовнішнім викликам. Непокірність та нестримна войовничість – одні з визначальних рис менталітету болгар – почали стрімко зводитись нанівець після знищення їхньої держави Візантією у 1018 р. Та все ж співжиття на одній території з іншими народами, зокрема з волохами, які, з огляду на напівкочовий спосіб життя, часто демонстрували свій агресивний та бунтівний характер, істотно резонувало у глибинах болгарської свідомості²⁶. Те ж стосується і взаємовідносин з печенігами та куманами – надзвичайно мілітаризованими спільнотами, які дотримувалися традиційних язичницьких уявлень, почасти споріднених з давніми болгарськими віруваннями. Це, безсумнівно, збурювало духовне життя болгар, неодноразово пробивало нашарування східнохристиянської цивілізації, актуалізуючи їх глибоко закорінені ментально-символічні структури. Цікаво, що деякі з них проявлялись яскраво і були доволі тривкими упродовж наступних століть. Зокрема, як болгар, так і кумани особливо шанобливо ставилися до предків-вождів, сакралізували тварин – собаку та вовка²⁷.

На окрему увагу заслуговують ремінісценції у тогочасній болгарській культурі язичницьких ритуально-магічних практик, що, найімовірніше, також виникли внаслідок впливів прийшлих кочівників. Один із таких містично-релігійних обрядів описав Нікіта Хоніат. Візантійський історик розповів, що перед початком повстання болгар 1185 р. Петир й Асен в новозбудованому тирновському храмі великомученика Дмитрія зібрали “багатьох біснுவатих від обох [болгарського і волоського. – І. Ш.] народів з налитими кров'ю і виряченими очима, з розпущеним волоссям і загалом зі всіма ознаками, які мають біснуваті люди. Вони [Петир і Асен] наказали цим біснуватим

²⁴ Див.: *Божилев И.* Фамилията на Асеневи (1186–1460) – генеалогия и просопография. София, 1985. С. 12–19; *Пилипчук Я. В.* Кипчаки на кордонах Візантійської імперії (кінець XI–початок XIII ст.) // Східний світ. Київ, 2011. №4. С. 89–91; *Добычина А. С.* Восстановление средневекового болгарского государства (1185–1204) в современной болгарской историографии. С. 238–252.

²⁵ *Барболова З.* Тюркските компоненти в имената на царете от династията Асеневи [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://liternet.bg/publish28/zoia-barbolova/asenevci.htm>

Цю внутрішню силу Л. Гумільов назвав пасіонарністю.

²⁶ Про етнопсихологічні особливості волохів див.: *Литаверин Г. Г.* Влахи в византийских источниках X–XIII вв. // Византия и славяне. Санкт-Петербург, 2001. С. 153–154.

²⁷ Детальніше див.: *Пилипчук Я. В.* Ментальность и идеология кипчаков // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Vol. 20 (2013). Wiesbaden, 2014. С. 132–134, 140–141; *Георгиева И.* Българска народна митология. София, 1983. С. 55–57; *Попова А.* Кучето и мечката в българската митология / *Ася Попова* // *Векове*. София, 1987. №5. С. 28–35.

говорити, нібито Бог вирішив подарувати болгарському і волоському народам свободу і зняти з них багатовікове ярмо²⁸.

У науковій літературі висловлені кардинально різні міркування щодо того, ким могли бути ці “біснуваті”. Їх вважають як лідерами повстанців, так і юродивими, шаманами або ж нестинарами* тощо²⁹. Незважаючи на розмаїття точок зору, наведений епізод з твору Нікити Хоніата привертає увагу й сучасних дослідників, які намагаються вивчати його з допомогою нових методів та підходів, котрі, на відміну від позитивістських досліджень, дають змогу проникнути у глибини свідомості тогочасних людей, а відтак, глибше зрозуміти їхнє буття. Так, А.Добичіна, з огляду на особливості поведінки “біснуватих”, їх екзальтацію й одержимість “духом Піфона”**, поставила логічне питання: “Чи не означає це, що перед нами ще один інструмент легітимації Тирновського повстання, який експлуатує те, що можна означити як «народна релігійність?»”³⁰. Здійснивши вичерпний різноплановий аналіз історіографічних та джерельних фактів, дослідниця, зрештою, ствердно відповідає на своє питання. Але даний прояв “народної релігійності” вона трактує оригінально, припускаючи, що це була реалізація “релігійно-політичного «сценарію»”, попередньо розробленого служителями ікони св. Дмитрія³¹.

Заледве, чи можна погодитися з такою гіпотезою, бо проведені А. Добичіною паралелі між містичним дійством у Тирново 1185 р. і ритуалами вшанування чудотворних ікон все ж виглядають дещо натягнутими. По-перше, в центрі опису Нікити Хоніата не ікона св. Дмитрія, а екзальтовані дії “біснуватих”. По-друге, візантійський хроніст зовсім не знає цього містичного обряду. Судячи з емоційно-експресивного тону розповіді, він сприймає його як прояв дикої, варварської духовності. До того ж, робить важливу обмовку, яка свідчить, що вигляд і поведінка людей, які брали участь у цьому дійстві, насправді просто мають ознаки біснуватості (тобто душевної хвороби), бо при цьому вони здатні чітко виконувати накази своїх правителів, пропагуючи потрібну інформацію у вигляді Божої волі. І по-третє, навіть штучно розроблений “релігійно-політичний сценарій” повинен був узгоджуватися з народними віруваннями, цілком відповідати наявним обрядам і ритуалам, інакше він не спрацював би. Тож, на нашу думку, не позбавлені підстав твердження тих учених (А.Калоянова, Т.Моллова), які у дійстві “біснуватих” з розповіді Нікити Хоніата вбачають прояви християнізованих елементів шаманізму³². Очевидно, ці традиції живилися двома джерелами – протоболгарськими релігійними віруваннями та впливами кочових народів, які взаємно актуалізувались і синкретично поєднувались.

Інтенсивний розвиток державотворчих процесів супроводжувався розширенням духовних запитів болгарської еліти, внутрішній, творчий потенціал якої у багатьох відношеннях ґрунтувався на реліктах духовно-культурної спадщини Першої Болгарської

²⁸ *Никита Хоніат*. История. С.27.

* Люди, які з давніх-давен під час декількох православних свят виконують ритуальний танець на розпеченому вугіллі.

²⁹ Див.: *Добичина А.С.* Становление Второго Болгарского царства (1185–1204): власть и ее легитимация. С.218–229.

** Піфон – міфічний дракон, який охороняв вхід до Дельфійського пророчого святилища. Пізніше з’явився сталий вислів “дух Піфона”, який використовували для позначення одержимої дияволом людини, що могла передбачати майбутнє.

³⁰ Там само. С.216–217.

³¹ Там само. С.29–232.

³² *Калоянов А.* Българското шаманство. София, 1995. С.42; *Моллов Т.* Българският миторитуален контекст при оформяне на култа към св. Димитър в Търновград // Електронно списание LiterNet. №3 (16). Режим доступу: <http://litenet.bg/publish/tmollov/svdimityr.htm>

держави, а відтак, часто не відповідав вимогам нового часу. За таких умов болгари змушені були постійно шукати готові ідеологічні орієнтири, які допомогли б їм утвердити життєздатність своєї держави. Першою у поле їхнього зору потрапила Сербська держава Стефана Немані, яка у 80-тих роках XII ст. істотно зміцнила свої позиції й уже могла поділитися цінним державотворчим досвідом та прикладами успішних відповідей на низку сильних зовнішніх викликів. Саме на цьому ґрунті й відбулося налагодження тісних різнобічних взаємовідносин між Болгарією та Сербією, які, до того ж, етнічно та культурно споріднені, а їхні історичні долі подеколи переплітались.

На початках новоутворена Болгарська держава, на відміну від Сербії, не мала жодних дипломатичних зв'язків із західними країнами. Прикметно, що налагоджувати їх вона почала саме за посередництва сербів. У 1189 р. переговори з хрестоносцями сербські правителі уповноважені були вести від імені Петира й Асена. Анонімний хроніст з цього приводу зазначив: "Вони добровільно пропонували [імператору Фрідріху Барбароссі. – І. Ш.] допомогу як від своєї країни, так і від країни своїх союзників і приятелів, тобто від країни Калопетира* і брата його Асена, які, завдяки воєнним успіхам, заволоділи частиною Болгарії поблизу Дунаю і частиною Фракії..."³³

Надзвичайно тісна прив'язаність Болгарії до Сербії існувала і в наступні десятиліття. Попри те, що обидві держави мали спільний кордон чималої протяжності й часто претендували на одні й ті ж території, між ними на зламі XII–XIII ст. не виникало конфліктів³⁴, вони легко знаходили порозуміння і понад усе намагалися зберегти союзні відносини. І це не завжди можна пояснити тільки взаємною політичною вигодою. Синхронні й майже ідентичні за своєю суттю державотворчі процеси, які відбувалися в сербських та болгарських землях, актуалізували й надалі посилювали між ними ідейно-культурний зв'язок, що існував з часу утвердження в їхньому середовищі візантійського християнства.

Спільна культурно-цивілізаційна основа була для Болгарії та Сербії своєрідною гравітаційною силою, що спрямовувала різноманітні процеси їх історичного розвитку в одне русло. Успіхи і досягнення однієї країни незмінно привертати увагу іншої, спонукали до їх повторення і наслідування. Наприкінці XII–на початку XIII ст. поступ Сербії у напрямі політико-ідеологічного та духовного самовизначення відбувався дещо швидше, аніж Болгарії, тож остання у багатьох відношеннях уже мала проторований шлях, з чого охоче користалася.

В одній зі своїх розвідок П. Павлов принагідно зауважив, що сербська ідея та практика отримання королівської корони з рук папи Римського випереджає болгарську. Відтак, на його думку, логічно поставити питання: чи використав болгарський цар Калоян (1197–1207) сербський досвід політично-релігійних відносин з Римом (хоч і в дуже зміненому вигляді)?³⁵ Вчений не дав прямої відповіді, лише принагідно

* У західноєвропейських хроніках болгарський цар Петир IV (1185–1187) згадується під іменем Калопетир, яке перекладається як "Добрий Петир".

³³ История на кръстоносците. С.227.

³⁴ Войников Ж. Българо-сръбската граница в XII–XIV в. [Електронний ресурс] // "История-БГ". Сайт за българска история; история на средна и централна азия; и електронна библиотека на д-р Живко Войников. Режим доступу: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/BG_SR_granica_v_12_14_v.pdf

³⁵ Павлов П. Архиепископ Сава Неманич, цар Иван Асен II и българо-сръбските църковни връзки през XIII–XIV в. [Електронний ресурс] // Пројекат Растко. Библиотека бугарско-српских културних веза. Режим доступу: <http://www.rastko.org.rs/rastko-bg/istorija/ppavlov-svsava.php>

відзначив, що Асенівці та Неманичі здавна були пов'язані спільними цілями та інтересами; і, попри деякі суперечності, обидві держави та їхні церкви все ж мали основу для взаєморозуміння³⁶.

Порівняння позицій болгар та сербів під час зіткнень з "латинським" (католицьким) світом свідчить про майже однакову їх реакцію та поведінку. Болгарські та сербські правителі, знать, а також духовництво не проявляли ворожості й упередженості у ставленні до Риму. Вони легко, без особливих упереджень йшли на контакти з Апостольським престолом, не вважаючи це якоюсь "єрессю". Щоправда, серби в цьому відношенні, знову ж таки, мали більший досвід, аніж болгари. Ще у 80-х роках XII ст. Стефан Неманя, після встановлення своєї влади над містами Адриатичного узбережжя, став верховним правителем значної території, яка в церковно-релігійному відношенні перебувала під римською юрисдикцією. Тож тодішній папа Климент III (1187–1191) одразу ж почав налагоджувати дипломатичні стосунки з великим жупаном, і його зусилля увінчались успіхом. Упродовж наступного десятиліття сербсько-римські відносини набули подальшого розвитку. Сини і наступники Стефана Немані – Вукан (1196–1208) та Стефан (1196–1227) – активно вели дипломатичне листування з Римом, випрошуючи для себе королівські корони. Але на перешкоді їхнім політичним амбіціям стало Угорське королівство, що прагнуло встановити свій протекторат над сербськими землями³⁷.

Стефан Неманич підтримував тісні союзні відносини з болгарським царем Калояном*, відтак, міг ділитися з ним своїм досвідом спілкування з Римом. Принаймні, на таку думку наводить відповідь (1202) болгарського правителя на перший лист (1199) папи Інокентія III. Судячи з його змісту, для Калояна не виявилось несподіванкою те, що його держава опинилась у центрі уваги папської дипломатії; до того ж, він був добре обізнаний з політикою папи на Балканах: "І сьогодні, Отче Святий, Ти як добрий пастир і глава всіх вірних християн хочеш зібрати воєдино дітей святого католицького й апостольського престолу ..."³⁸. З огляду на це, Калоян чітко формулює і відкрито висловлює свою мету: "Найперше ми як улюблений син від своєї матері, Римської церкви, очікуємо царської корони і почестей, які мали колись наші предки"³⁹.

Окремі листи Інокентія III до болгарського царя та угорського короля прямо вказують на причетність Сербії до римсько-болгарських відносин. Варто зазначити, що вони розпочались і розвивались в час, коли міжусобиці на сербських теренах стали причиною війни Болгарії проти Угорщини (1203–1204), при цьому Рим докладав чималих зусиль до примирення ворогуючих сторін. Тож папа у своєму листуванні неодноразово торкався сербських справ і подеколи робив дуже цінні обмовки, зокрема, розповів про посольство від великого жупана Стефана Неманича, яке приходило до

³⁶ Павлов П. Архиепископ Сава Неманич, цар Иван Асен II и българо-сръбските църковни връзки през XIII–XIV в. [Електронний ресурс] // Проєкат Растко. Библиотека бугарско-српских културних веза. Режим доступу: <http://www.rastko.org.rs/rastko-bg/istorija/ppavlov-svsava.php>

³⁷ Див.: Флоря Б. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.). Санкт-Петербург, 2004. С.41–46; Чиркович С. История сербов. Москва, 2009.С.50; Станковић В. Утицај папства на Србију и Бугарску крајем XII и почетком XIII века // Теме. Г.40. Бр.2. 2016. С. 587–588; Prlender I. Rimska kurija prema rubnim prostorima Zapada na istočnojadranskoj obali tijekom XI. i XII. stoljeća // Historijski zbornik. Vol.62. No.1. 2011. S. 22–25.

* Про це промовисто свідчить той факт, що в 1203 р. Калоян допоміг Стефану Неманичу взяти реванш за поразку в ході міжусобної війни проти брата Вукана, на боці якого виступало також військо угорського короля Імре. Саме завдяки болгарській військовій допомозі Стефан Неманич зумів повернути собі великожупанський престол (Димитров Х. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998. С.118).

³⁸ Папа Інокентій III – цар Калоян. Писма // Латински извори за българската история. Т.3. С.310.

³⁹ Там само.

нього в Рим з проською дати сербському володарю королівську корону⁴⁰. Це, безумовно, свідчить про те, що ідея церковної унії й отримання королівської корони з рук папи Римського була актуалізована саме в Сербії, позаяк Стефан Неманич, на відміну від Калояна, сам ініціював переговори з Апостольським престолом, до того ж, раніше, найімовірніше, наприкінці 90-х років XII ст.

Загалом же на зламі XII–XIII ст. державно-політичні взаємини між Сербією та Болгарією поступово розширили і зміцнили наявну у них спільну ідейну основу, яка для обох країн мала далекосяжні наслідки, зближуючи і часто поєднуючи стрижневі процеси та явища їх історичного розвитку. Щоправда, геополітичні обставини цього буремного періоду подеколи по-різному впливали на життя сербів та болгар, породжуючи істотні відмінності між ними.

Сербському володарю Стефану Неманичу, який наполегливо домагався королівської корони, на початку XIII ст. так і не пощастило отримати її, хоча він був дуже близький до цього*. Натомість, болгарський цар Калоян у 1204 р. без особливих зусиль домовився про коронацію, уклавши перед тим угоду про юрисдикційне підпорядкування Болгарської церкви Апостольському престолу⁴¹.

З самого початку унія з Римом трактувалась болгарями як суто політичний акт, метою якого було міжнародне визнання їх держави та церкви⁴². Болгарська церква опинилась під зверхністю Риму, і на цьому її поєднання з католицьким світом завершилось. Жодних змін у болгарській літургійній та канонічній традиції не відбулося й, очевидно, не могло відбутися. З усіх балканських східнохристиянських країн, з якими Римська церква підтримувала активні відносини, Болгарія в духовно-світоглядному плані була, мабуть, найвіддаленішою від неї⁴³. Папа Інокентій III це добре усвідомлював. І хоча він й апелював до давньої історії римсько-болгарських зв'язків, все ж сам не дуже вірив у те, що укладена ним унія з болгарями найближчим часом матиме реальну перспективу.

Уже в ході унійних переговорів почали проступати обриси величезної прірви, що розділяла Римську церкву та болгарське суспільство. У Болгарії кінця XII–початку XIII ст. не було жодної людини, яка на прийнятному рівні володіла б латиною. Латинські переклади листів Калояна до папи здійснювалися за посередництвом грецької мови. У 1204 р. болгарський цар відрядив до Риму двох юнаків для вивчення латини. При цьому в своєму листі до папи він відверто зізнався, що не має граматиків, які б могли перекладати латинські тексти⁴⁴.

Спілкування Інокентія III з болгарями часто утруднювалося також кардинально різними світоглядними орієнтаціями, що проявлялося, насамперед, в істотному розходженні їх пріоритетів, цінностей та уявлень. В непоодиноких випадках вони ніяк не могли узгодитись. Правляча еліта болгарського суспільства прагнула отримати від папи підтвердження самоврядності своєї церкви та надання їй статусу патріаршої. Калоян неодноразово порушував це питання в ході листування з Інокентієм III. Спершу він дав зрозуміти папі, що без власної самостійної церкви його держава буде

⁴⁰ Папа Інокентій III – цар Калоян. Писма. С.322, 348, 352, 354.

* Своїх намірів отримати королівську корону Стефан Неманич не облишив і, врешті, у 1217 р. він таки домогся свого.

⁴¹ Папа Інокентій III – цар Калоян. Писма. С.341–342, 334–335.

⁴² *Николова Б.* Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV век). София, 1997. С.199.

⁴³ Такої ж думки дотримується Б. Флоря (див.: *Флоря Б.* У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.). С.58–59).

⁴⁴ Папа Інокентій III – цар Калоян. Писма. С.309, 360.

вважатися неповноцінною, процитувавши пропозицію, отриману від константинопольського патріарха і візантійського імператора: “Якщо [залишишся] з нами, коронуємо тебе царем та поставимо тобі патріарха, бо без патріарха царства не буває”⁴⁵. Трохи згодом він уже чітко окреслив свої очікування від Інокентія III: “І я прошу і благаю твою велику святість виконати бажання мого царства і послати пастирський жезл для збирання овець та інші речі, якими зазвичай володіє патріарх, і нехай буде сьогоднішній примат для патріарха в святій і великій церкві Тирново, першому місті всієї Болгарії, і ця церква нехай має патріарха завжди – навіть після смерті цього патріарха, за велінням твоєї святості”⁴⁶.

Реалізуючи свою унійну політику на теренах Болгарії, Інокентій III пішов шляхом найменшого спротиву, формально підмінюючи одні поняття іншими. Звісно, папа не міг надати болгарському архієпископу Василю вищого сану самостійної (автокефальної) православної церкви. Тож Василій став не патріархом, а “приматом болгар і волохів”⁴⁷. Коли ж болгар це стривожило, папа хитро пояснив їм: “Ми хочемо, щоб твоє братство знало, що в нас ті два слова – примат і патріарх, хоча різні за звучанням, означають одне й те ж, позаяк примати і патріархи за саном є одним і тим же”⁴⁸.

Однак Калоян був, напевно, не дуже задоволений таким станом справ. Главу своєї церкви він називав патріархом, а себе величав не тільки царем, а й імператором всієї Болгарії і Волощини, ніби натякаючи папі, що не примириться з будь-якими, навіть суто формальними обмеженнями своїх великодержавних устремлень⁴⁹.

Модель державно-церковних відносин, що сформувалася в умовах східнохристиянської цивілізації й якої так наполегливо прагнули можновладні болгари, для Риму залишилась незрозумілою. Це і визначило долю римсько-болгарської церковної унії, яка в підсумку виявилась формальною і безуспішною. І головна причина цього, за влучним висловом Ф.Дворніка, полягає в тому, що “світогляд болгарина Калояна був надто візантійським, і він не зміг пристосуватися до тієї ментальності західного нового порядку, який римляни хотіли б йому накинути”⁵⁰. Те ж саме можна сказати і загалом про тогочасну болгарську спільноту, яка жила своїм традиційним життям й абсолютно не була готова до кардинальних світоглядно-ментальних трансформацій.

Захоплення хрестоносцями Константинополя у квітні 1204 р. та спроби їх військової експансії на Балканський півострів істотно змінили не лише геополітичну ситуацію в регіоні, а й практично зруйнували крихкий місток взаєморозуміння між Заходом та східнохристиянськими країнами, зокрема Болгарією, яка цілком виправдано остерігалася, що її може спіткати доля Візантії. Відносини Калояна з Римом не припинились, але ставали дедалі напруженішими, замкнулись в суто політичній площині, так і не перейшовши в духовно-релігійну.

На початку XIII ст. Болгарія, маючи уже чималі успіхи у справі зміцнення свого внутрішнього та міжнародного становища, поступово зосередилася на осмисленні й почасті переорієнтації своїх культурних надбань, свідомо визначаючи власні пріоритети цивілізаційного розвитку. Насамперед, продовжився інтенсивний розвиток болгарської державної ідеології.

⁴⁵ Папа Інокентій III – цар Калоян. Писма. С.319.

⁴⁶ Там само. С.339.

⁴⁷ Там само. С.327, 360.

⁴⁸ Там само. С.327.

⁴⁹ Там само. С.359, 334.

⁵⁰ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ, 2000. С.86.

Ще в ході війн з Візантією з'явилася концепція св. Дмитрія як покровителя болгарської незалежності. Цар Асен I, а також його наступники Боріл (1207–1218) та Іван Асен II (1218–1241) користувалися державною печаткою з зображенням св. Дмитрія, який вручає меч болгарським царям⁵¹. Перші представники правлячої династії доклали чималих зусиль, щоби їх столиця набула ореолу священного міста, подібно до Константинополя. Для цього вони звідусіль перенесли до Тирново мощі святих: цар Асен I – св. Іоанна Ріського, а цар Калоян – св. Іларіона Мигленського, св. Михаїла Воїна з Потуки, св. Філофеї Темнішкої (Тирновської) та св. Іоанна Полівотського⁵². Перенесення цих релігійних реліквій супроводжувалося створенням нових, тирновських редакцій агіографічних і гімнографічних творів, які поєднувалися спільними ідеологемами, що мали на меті утвердити уявлення про божественне походження влади болгарських царів⁵³.

У контексті внутрішньої політики Калояна, спрямованої на об'єднання всіх болгар в одну державу, на думку А. Калоянова, виникає також ідея толерування поліконфесійності й віротерпимості, позаяк цар прихильно ставився і до римо-католиків (з якими уклав унію), і до пловдивських павликіян, яких вважав своїми співвітчизниками⁵⁴.

Суспільно-політичні ідеї, які виникали та виходили на перший план у процесі становлення болгарської державності, свідчать про інтенсивні пошуки болгарами своєї ідентичності. Поступ болгар у напрямку самовизначення відбувався шляхом реалізації головних завдань державотворення, що цілком визначало їх релігійно-культурний розвиток. Саме тому спадкоємність, що проявлялась у постійному зверненні до досвіду і надбань Першої Болгарської держави, була характерною особливістю не тільки державно-політичного, а й культурного життя Болгарії кінця XII–початку XIII ст.⁵⁵

Аналіз внутрішніх як колективних, так й індивідуальних відгуків болгар на низку потужних викликів мінливого зовнішнього середовища показав, що вони чітко трималися свого традиційного культурно-цивілізаційного підґрунтя, яке й було одним із найголовніших джерел їх творчої спроможності. Повсякчас давалася взначи історична інерція, в руслі якої актуалізувалась ідейна спадщина Першої Болгарської держави, а Візантія й надалі залишалася найважливішим і в багатьох відношеннях єдиним орієнтиром духовного розвитку тогочасної болгарської спільноти, попри активні спроби налагодження контактів із західним світом. На цьому ґрунті відбулося зближення Болгарії і Сербії, що значно полегшило їй адаптацію до нових політичних обставин у регіоні. Загалом же болгари мали цільний, глибоко закоріненний світогляд та низку ментальних особливостей, які упродовж XI–XII ст. під впливом духовності прийшлих кочових народів ще більше зміцнилися, істотно піджививши їх життєву снагу. Зрештою, саме вони на зламі XII–XIII ст. відіграли роль провідного фактора у посиленні державотворчих устремлінь та духовного самовизначення болгарського народу.

⁵¹ *Іванов С. А.* Общественная мысль в Болгарии в XI–XIII вв. // Власть и общество в литературных текстах Древней Руси и других славянских стран (XII–XIII вв.). Москва, 2011. С.12–113.

⁵² *Станкова Р.* Топоси за изобразяване на владетеля светец и светеца войн в южнославянската книжина от XIII в. // Slověne = Словѣне. Vol. 2, №. 1. Moscow, 2013. S.127.

⁵³ *Польвянный Д. И.* Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV вв. Иваново, 2000. С.138.

⁵⁴ *Калоянов А.* Старобългарското езичество: мит, религия и фолклор в картината за свят у българите. Велико Търново, 2000. С.99.

⁵⁵ *Божилков И.* Седем етюда по Средновековна история. С.207.

**CULTURAL AND CIVILIZATIONAL ASSERTIVENESS
OF BULGARIANS IN THE LATE 12th AND EARLY 13th CENTURIES:
HISTORICAL INERTIA, IDEOLOGICAL AND MENTAL FACTORS**

Igor SHPYK

*Ivan Franko National University in Lviv
1, Universytetska str., Lviv, 79000
Chair of history Central and Eastern Europe
e-mail: i-shpyk@ukr.net*

The article attempts to delve into the innermost recesses of self-identity of Bulgarian elites of the late 12th and early 13th centuries namely very active people who sought to restore their own state, found the strength to begin the struggle for independence and finally succeeded. From a perspective of a complex and sometimes controversial interaction, on the one hand lasting foundations of the historical existence, and on the other – the crucial internal and external challenges, the role of historical circumstances, ideological and mental factors in strengthening of cultural and civilizational identity of the Bulgarian community at the turn of the 12th and 13th centuries.

Key words: Second Bulgarian state, ideology, philosophy, ethnic mentality, cultural and civilizational identity.

**КУЛЬТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ САМОУТВЕРЖДЕНИЕ БОЛГАР
В КОНЦЕ XII–В НАЧАЛЕ XIII ВВ.: ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНЕРЦИЯ
И МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИ-МЕНТАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ**

Игорь ШПЫК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000
Кафедра истории Центральной и Восточной Европы
e-mail: i-shpyk@ukr.net*

В статье предпринята попытка углубиться в сокровенные уголки самосознания болгарских элит конца XII–начала XIII в., то есть тех наиболее деятельных людей, которые стремились к восстановлению своего государства, нашли в себе силы начать освободительную борьбу, которая в итоге увенчалась успехом. С точки зрения сложного и порой противоречивого взаимодействия, с одной стороны, прочных основ исторического бытия, а с другой – судьбоносных внешних и внутренних вызовов, раскрыта роль исторических обстоятельств и мировоззренчески-ментальных факторов в утверждении культурно-цивилизационной идентичности болгарской общности на рубеже XII–XIII вв.

Ключевые слова: Второе Болгарское государство, идеология, мировоззрение, этническая ментальность, культурно-цивилизационная идентичность.